

# TÜRKİYE'DE TURİZM GELİRLERİ- EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: NEDENSELLİK ANALİZİ (1963-2010)

Orhan ÇOBAN

Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İİBF,  
ocoban@selcuk.edu.tr

Ceyhun Can ÖZCAN

Öğr. Gör., N.Erbakan Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği,  
ceyhuncan5@hotmail.com

## Türkiye'de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010)

### Özet

Turizm bir ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kazanım elde etmesini sağlayan en önemli hizmet sektörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada, geniş bir turizm potansiyeline sahip olan Türkiye'nin turizm sektörünün ülke ekonomisindeki yeri ve önemi değerlendirilmiştir. Turizm endüstrisi Türkiye'nin önemli büyüme kaynaklarından biri olma özelliğini korumaktadır. Bu nedenle turizm potansiyeli bulunan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler özellikle uluslararası turizm faaliyetlerine ağırlık vererek, hem ekonomik gelişmelerini hızlandırmak hem de geliri tabana yaymak suretiyle ülkedeki refah düzeyini yükseltmeyi amaçlamaktadırlar.

Bu çalışmada 1963-2010 dönemine ilişkin Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler eşbütünlük ve nedensellik yöntemi ile analiz edilmiştir. Kısa dönemde iki değişken arasında bir ilişki bulunmazken, uzun dönemde turizm ekonomik büyümenin önemli bir nedenidir sonucuna ulaşılmaktadır. Elde edilen istatistikler iki değişken arasında çift yönlü (tersinir) bir nedenselliğin olduğu hipotezini doğrulamaktadır. Tüm bu bulgular turizm endüstrisinin Türkiye'nin önemli büyüme kaynaklarından biri olduğunu vurgulamaktadır.

**Anahtar sözcükler:** Turizm, Ekonomik Büyüme, Nedensellik, Eşbütünlük Yaklaşımı

## The Relationship Between Economic Growth and Tourism Income of Turkey: A Causality Analysis (1963-2010)

### Abstract

Tourism, recognized as one of the most important service sectors that enable countries to earn gains in economic, social and cultural fields. In this study, the place and the importance of Turkey's tourism sector in Turkish economy with a great tourism potential are evaluated. Tourism industry continues to be one of Turkey's most important sources of growth. Therefore the developed and developing countries with a tourism potential, aim to raise the level of country's welfare by accelerating the economic development, as well as by extending revenue to the base, by especially emphasizing on international tourism activities.

In this study, for the period of 1963-2010, short- and long-term relationships between economic growth and tourism, have been analyzed by the method of cointegration and causality. Despite there is not any relationship between two variables for the short term; the findings indicate that tourism is an important cause of economic growth for the long term. Obtained statistics support the hypothesis that there is a bi-directional (reversible) causality between the two variables. All these findings emphasize that the tourism industry is one of the most important sources of growth in Turkey.

**Keywords:** Tourism, Economic Growth, Causality, Cointegration Approach

## 1. Giriş

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, turizm, dünya ekonomisinde en hızlı gelişen ve genişleyen sektörlerden biri haline gelmiştir. Genellikle bölgesel ve/veya ulusal kalkınma için bir araç olarak kullanılan turizm sektörü, yaygın biçimde gelir ve istihdamın yanı sıra vergi gelirlerinin artırılmasında, ödemeler dengesi sorunlarının giderilmesinde rol oynayan önemli bir sektördür. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerine yapılan çalışmalarda turizm ekonomik büyümenin ve gelişmenin en önemli kaynaklarından birisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Diamond, 1977: 539; Britton, 1982: 332; Copeland, 1991: 515).

1950'lerde dünya turist sayısının 25.3 milyon olduğu dikkate alındığında, geçen yaklaşık 50 yıllık dönemde dünya turizm hareketleri %2631 oranında (yaklaşık 27 kat) artmıştır. Bu rakamların 2020 yılında sırasıyla 1.6 milyar kişi ve 2 trilyon Dolar (Cho, 2003: 323), 2050 yılında ise 2 milyar kişi ve 2.1 trilyon Dolar olması öngörülmektedir. Bununla birlikte, yine 2050 yılında, dünya genelindeki iç ve dış turizm gelirlerinin toplam olarak 24.2 trilyon Dolara ulaşacağı beklenmektedir (Pizam, 1999). Benzer şekilde Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi'ne (WTTC) göre, dünya genelinde toplam işgücünün %11,1'ine denk gelen 255 milyondan fazla insan turizm sektöründe istihdam edilmektedir (Papatheodorou, 1999: 619). Bu nedenle, turizm basta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere, turizm potansiyeline sahip birçok ülkede; istihdama, gelir düzeyine, dış-ıç borç yükünün hafiflemesine, ödemeler dengesine ve sonuçta ülke insanının refah düzeyinin yükselmesine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır (Göymen, 2000: 1025-1048; Marcouiller vd., 2004: 1031-1050).

Türkiye de ise turizm sektörünün özellikle 1980 yılından sonra çok büyük bir gelişme göstererek, ülke kalkınmasında lokomotif görevi üstlendiği görülmektedir. 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarından sonra, Türkiye de ithal ikameci politika terk edilerek, ihracata yönelik sanayileşme stratejisi benimsenmiştir. Böylece, Türkiye de serbest piyasa ekonomisinin temel prensibi olarak kabul edilen ihracat odaklı sanayileşmenin gerçekleştirilmesinde turizm sektörü; kolay, etkili, verimli ve nispi olarak da ucuz bir araç olarak görülmüştür (Tosun, 2001). Turizmin, Türkiye ekonomisi içindeki hızlı yükselişinde hiç kuskusuz, 1982 yılında çıkarılan 2634 sayılı "Turizmi Teşvik Kanunu" ile sektöre sağlanan yatırım teşviklerinin ve mali desteğin çok önemli bir yeri bulunmaktadır (Tosun, 1999: 220; Seckelmann, 2002: 85-92). Türkiye'nin GSMH'sı içindeki turizmin payı, 1980 yılında %0,6'dan 2010 yılında % 2,6'ya; turizmin ihracat geliri içindeki payı aynı yıllar için %11,2'den % 18,3'e; dış ticaret açığını kapama payı ise %6,5'den % 34,4'ye çıkmıştır. Bu oranlar her ne kadar 2000'li yıllardan bu yana azalmış olsa da daha önce ki yıllar itibari ile azalarak bir artış sağlandığı görülmektedir.

2011 yılı istatistiklerine baktığımızda, Türkiye’de turizm sektörünün gerçek bir “altın yıl”ının yaşadığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda 30 milyon turist ve 25 milyar dolar gelir hedefine ulaşılmıştır. Bu rakamlar çerçevesinde Dünyada turist sayısında 7’nci sıraya yükselen Türkiye, elde edilen gelir sıralamasında ise 9’uncu sırada yer almaktadır. 2012 yılı için 26 milyar dolar gelir hedeflenmektedir.

Türkiye’de son yıllarda turizm sektöründe çok büyük gelişmeler kaydedilmiştir. İstatistikî veriler de bu iddiayı doğrulamaktadır. Ancak Türkiye turizm potansiyelini rasyonel olarak kullanılıp-kullanılmadığı sorusu hala gündemini korumaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada Türkiye’nin dünya turizmi içindeki payının incelenerek; turizm sektörünün Türkiye ekonomisi üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerinin değerlendirilmesi ve buradan hareketle turizm sektörünün büyüme üzerindeki uzun dönem ve kısa dönem etkilerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Çalışmada Türkiye ekonomisinde sektörel olarak büyük bir paya sahip olan turizm gelirleri ekonomik büyümeye katkı sağlar mı? Sorusunun cevabı aranmaktadır. Bu sorunun cevabının ortaya konulmasına yönelik politika önerilerinin geliştirilmesi çalışmanın ikincil bir amacını oluşturmaktadır.

## 2. Türkiye Ekonomisi ve Turizm

Turizm, günümüzde döviz girdisini artırıcı ve istihdam sağlayıcı özellikleriyle ulusal ekonomiye katkıda bulunan, uluslararası kültürel ve toplumsal iletişimi sağlayıcı ve bütünleştirici etkisiyle dünya barışının korunmasında büyük payı olan bir sektördür. Türkiye ekonomisinin de vazgeçilmez temel taşlarından birisi olan turizm, hali hazırda dış ticaret açığına, enflasyona ve işsizliğe çare arayan hükümetlerin önemle üzerinde durduğu bir konudur (Hepaktan ve Çınar, 2010: 139).

Türkiye, coğrafi konumu itibari ile eski dünya kıtaları olan Asya, Avrupa ve Afrika arasında doğal bir köprü gibidir. Bu nedenledir ki Türkiye de ekonomi politikalarının geniş bir perspektifle tartışılmaya başlandığı 1960’lı yıllar, turizmin öneminin de kavranmaya başladığı yılları ifade etmektedir. Ancak hedefler ve gerçekleşme sonuçlarına göre turizm yatırımlarına ayrılan pay 1980li yıllara kadar toplam sabit sermaye yatırımlarının %0,7’sini geçememiştir. 1982 yılında yürürlüğe giren 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu sektörün bugünkü düzeyine ulaşmasında belirleyici rol oynamıştır. Avrupa turizm pastasından %2,5, dünya turizm pastasından %1,8’lik pay alan Türk turizmi, özellikle gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinde moda ülke konumuna gelmiştir (Demirtaş, 2000: 2-4).

Turizmin Türkiye ekonomisindeki yerini değerlendirirken uluslararası turizmdeki gelişmeler de dikkate alınmalıdır. Özellikle son yıllarda uluslararası turizm, gerek turist hareketleri gerekse gelirleri açısından büyük bir büyüme göstermiştir (Tablo 1).

**Tablo 1: Turizm Göstergeleri**

	Gelen Turist Sayısı (Bin Kişi)	Yurt Dışına Çıkan Vatan- daş	Turizm Gelir- leri (Milyon \$)	Turizm Giderleri (Milyon \$)
1960	124	28	-	-
1970	725	270	52	-
1980	1,288	940	326	115
1990	5,389	1,527	3,225	520
2000	10,428	2,766	7,636	1,711
2001	11,619	2,542	10,067	1,738
2002	13,256	2,686	11,901	1,880
2003	14,030	3,415	13,203	2,113
2004	17,517	3,845	15,888	2,524
2005	21,125	4,125	18,154	2,870
2006	19,820	4,063	16,851	2,742
2007	23,341	4,956	18,487	3,260
2008	26,337	4,893	21,951	3,507
2009	27,077	5,561	21,249	4,146
2010	28,632	6,557	20,807	4,825

Kaynak: KTB, 2010.

Türkiye de 1960'dan bu yana gelen turist sayısına baktığımızda yıllar itibari ile sürekli bir artış trendi içinde olduğu sonucuna varılmaktadır. 1960 yılında 124 bin olan gelen turist sayısı 2010 yılında 26,337 bin kişiye ulaşmıştır. Türkiye'ye gelen turistlerin turizm gelirleri açısından katkıları değerlendirildiğinde ise 1970'lerde 52 milyon dolar olan turizm gelirin 2010 yılına gelindiğinde 20,807 milyon dolar olduğu sonucuna varılmaktadır. Yurtdışına çıkan vatandaş sayısı ve turizm gideri istatistikleri Tablo 1'de sunulmaktadır. Burada gelen turist profili açısından karşılaştırmalı bir analiz yapıldığında gelen turistin az para harcayan ve gelir düzeyi düşük ülkelerden gelen turistler olduğu sonucuna varılabilir.

Türkiye, 24 Ocak 1980 dönüşümünden sonra, turizm sektöründe önemli atılımlar gerçekleştirmiştir. 1980'li yıllarda turizm, Türkiye ekonomisinde en gözde alt sektörlerden biri haline gelirken; bu gelişmenin sosyal, kültürel ve ekonomik etkileri önemli boyutlara ulaşmıştır. 1983 yılı, Türk turizmi için canlanma döneminin başlangıcı olarak kabul edilebilir. 1980 döneminden günümüze kadar geçen süre içinde, Türkiye ekonomisinde turizm; hem turist sayısı hem de turizm gelirleri yönünden önemli sayılabilecek artışlar göstermiştir.

Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçilerin ülkelere göre dağılımı Tablo 2 yardımıyla özetlenmiştir.

**Tablo 2: Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçilerin Ülkelere Göre Dağılımı**

	2007	%	2008	%	2009	%
Almanya	4.149.805	17,8	4.415.525	16,8	4.488.350	16,6
Rusya Federasyonu	2.465.336	10,6	2.879.278	10,9	2.694.733	10,0
İngiltere	1.916.130	8,2	2.169.924	8,2	2.426.749	9,0
Bulgaristan	1.239.667	5,3	1.255.343	4,8	1.406.604	5,2
İran	1.058.208	4,5	1.134.965	4,3	1.383.261	5,1
Hollanda	1.053.675	4,5	1.141.580	4,3	1.127.150	4,2
Gürcistan	630.979	2,7	830.184	3,2	995.381	3,7
Fransa	768.167	3,3	885.006	3,4	932.809	3,4
ABD	642.911	2,8	679.445	2,6	667.159	2,5
İtalya	514.803	2,2	600.261	2,3	634.886	2,3
Yunanistan	447.950	1,9	572.212	2,2	616.489	2,3
Belçika	596.442	2,5	596.442	2,3	592.078	2,2
Ukrayna	593.302	2,5	730.689	2,8	574.700	2,1
Avusturya	472.482	2,0	520.334	2,0	548.117	2,0
Suriye	332.840	1,4	406.935	1,5	509.679	1,9
Diğer	6.458.214	27,7	7.518.554	28,5	7.478.969	27,6
Toplam	23.340.911	100,0	26.336.677	100,0	27.077.114	100,0

Kaynak: KTB, 2010.

Tablo 2'ye göre Türkiye'nin en çok turist çektiği ülkelerin başında Almanya gelmektedir. Almanya'yı Rusya, İngiltere ve Bulgaristan takip etmektedir. Ayrıca son yıllarda Arap ülkelerinden Türkiye'ye turist sayısında da önemli bir artış gözlemlenmektedir İran, Suriye ve Irak gibi Ortadoğu ülkeleri bunların en büyük kanıtını oluşturmaktadır. Bu ülkelerde ki turizm yatırımlarının artırılması ve bu bölgelere yönelik eylem planlarının hazırlanması turizm gelirlerini artırıcı etki yapacaktır.

Ülke gruplarına göre Türkiye'ye gelen turist sayıları ise Tablo 3'de yer almaktadır. Bölgeler itibari ile gelen turist sayısına baktığımızda turizm açısından da Avrupa Birliğinin pazarı konumundayız (Tablo 3). En fazla turist geldiği bölgeler arasında Avrupa Birliğini Bağımsız Devletler Topluluğu, Diğer Avrupa ülkeleri, Asya-Pasifik, Amerika ve Afrika kıtaları takip etmektedir.

Türkiye'de turizm sektörünün 1980'li yıllardan bu yana devam eden sürekli artış; ekonomi üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Bu etkilerin en önemlisi, Türkiye'nin kalkınması için gerekli olan ekonomik büyümenin sağlanmasına katkıda bulunmasıdır. Bu anlamda Türkiye ekonomisi yıllar itibari ile kriz dönemleri hariç, sürekli bir büyüme trendi içerisinde. Birçok sektörde önemli atılımlar yapan Türkiye ekonomisi turizm sektöründe de dünya sıralamasında önemli bir yere sahiptir.

**Tablo 3: Ülke Gruplarına Göre Gelen Turist Sayıları**

	2008	%	2009	%
Avrupa Birliği	14.853.750	56,4	15.481.138	57,2
Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)	5.713.180	21,7	5.480.640	20,2
Diğer Avrupa Ülkeleri	945.214	3,6	949.311	3,5
Asya-Pasifik	3.508.459	13,3	3.712.050	13,7
Amerika Kıtası	980.843	3,7	1.001.416	3,7
Afrika	312.096	1,2	426.119	1,6
Diğer	23.135	0,1	26.440	0,1
Toplam	26.336.677	100,0	27.077.114	100,0

Kaynak: KTB, 2010.

Fransa'nın ilk sırayı aldığı Tablo 4'e göre ABD, İspanya, Çin, İtalya ve İngiltere'nin hemen ardından Türkiye 7.sırada yer almaktadır. Ancak turist başına yapılan harcamanın düşük olmasından kaynaklanan bir sorundan dolayı turizm gelirlerinden aldığı pay oldukça düşüktür. Yani dünya turizm gelirleri pastasından aldığı 21,3 milyar dolarlık payla 9. sırada yer almaktadır.

**Tablo 4: Dünya Turizminde "TOP 10" (2009)**

		Turist Sayısı (Milyon Kişi)	Pay (%)		Turizm Geliri (Milyar \$)	Pay (%)
1	Fransa	74,2	8,4	ABD	94,2	11,1
2	ABD	54,9	6,2	İspanya	53,2	6,2
3	İspanya	52,2	5,9	Fransa	48,7	5,7
4	Çin	50,9	5,8	İtalya	40,2	4,7
5	İtalya	43,2	4,9	Çin	39,7	4,7
6	İngiltere	28,0	3,2	Almanya	34,7	4,1
7	Türkiye	25,5	2,9	İngiltere	30,1	3,5
8	Almanya	24,2	2,8	Avustralya	25,6	3,0
9	Malezya	23,6	2,8	Türkiye	21,3	2,5
10	Meksika	21,5	2,4	Avusturya	19,4	2,3
	Toplamı	880	100		852	100

Kaynak: KTB, 2010.

### 3. Literatür

Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) eşbütünleşme ve nedensellik testlerini kullanarak turizmin İspanya'nın ekonomik büyümesine olan katkısını araştırmışlar ve turizmin İspanya ekonomisini uzun dönemde olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Onlara göre turizm, açıklığın ve liberalleşmenin başlangıcı olan

1959'dan bugüne İspanya'da ekonomik ve teknolojik kaynak sağlamanın bir aracı olmuştur. Ayrıca, son otuz yılda, İspanya ekonomisinin dış ticaret açıklarının kapanmasında da turizmin sağladığı döviz gelirleri önemli bir rol oynamıştır.

Dritsakis (2004) uzun dönemde turizmin Yunanistan'ın ekonomik büyümesine olan etkisini VAR yaklaşımını kullanarak analiz etmiştir. Analizler sonucu ekonomik büyüme ile uluslararası turizm gelirleri ve reel döviz kuru ile uluslararası turizm gelirleri arasında güçlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Narayan ve Prasad (2003) tarafından yapılan çalışmada Fiji'de turizm gelirleri ile reel GSYİH arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, modelde bağımlı değişken olarak dikkate alınan reel GSYİH ile iki bağımsız değişken arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer taraftan uzun dönemde turizm gelirlerinin reel GSYİH'nın, kısa dönemde ise reel GSYİH'nın turizm gelirlerinin Granger nedeni olduğu sonucu ulaşılmıştır.

Martin vd. (2004) tarafından yapılan bir araştırmada ekonomik büyüme ile turizm arasındaki ilişkiler Panel data yaklaşımıyla analiz edilmiştir. 21 Latin Amerika ülkesinin dikkate alındığı analizlerde turizmin düşük ve orta gelirli ülkelerin ekonomik büyümesini pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Durbarry (2004) Mauritius'de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmış ve turizmin Mauritius'un ekonomik büyümesi üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kırbaş-Kasman ve Kasman (2004), turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri ko-entegrasyon ve nedensellik testlerini kullanarak incelemiştir. Analizler sonucu turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu ve turizmin Türkiye'nin ekonomik büyümesine önemli bir katkı sağladığı belirlenmiştir.

Yıldırım ve Öcal (2004), kısa dönemde olmasa da uzun dönemde Türkiye'de turizmin ekonomik büyümeyi teşvik eden bir faktör olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kim vd. (2005) Tayvan'da turizmdeki genişleme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemişler ve turizmin Tayvan ekonomisinde önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşmışlardır. Ekonomik büyüme ve turizm arasında uzun dönemde bir ilişki ve iki yönlü bir nedensellik bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle Tayvan'da ekonomik büyüme ve turizm birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir.

Oh (2005) turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini Engle ve Granger ve iki değişkenli VAR yaklaşımını kullanarak Kore için analiz etmişlerdir. Analizler sonucu turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Kore'de ekonomik büyüme turizmin değil, aksine turizmin ekonomik büyümenin bir nedeni olduğu tespit edilmiş ve turizm yönlü büyüme hipotezi redde-

dilmiştir. Sonuç olarak, Kore ekonomisi üzerinde uzun dönemde turizmin herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.

Gündüz ve Hatemi (2005) tarafından 1963-2000 dönemi yıllık verileri kullanılarak yapılan bir çalışmada nedensellik testleri kullanılarak, turizm yönlü büyüme hipotezinin geçerliliğini Türkiye için test edilmiştir. Turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik olduğu ve aynı zamanda turizm yönlü büyüme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çetintaş ve Bektaş (2008) 1964-2006 döneminde Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri ve nedensellik ARDL yöntemi ile analiz etmişlerdir. Kısa dönemde iki değişken arasında bir ilişki bulunmazken, turizm uzun dönemde ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Turizm gelirleri ekonomik büyümenin anlamlı Granger nedeni iken ters yönde bir nedenselliği verilerin desteklemediği tespit edilmiştir. Tüm bu bulgular ışığında turizm endüstrisinin Türkiye’nin önemli büyüme kaynaklarından biri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Brida vd. (2008) tarafından yapılan bir araştırmada 1987-2007 döneminde Şili’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme değişkenleri ile yaptıkları Johansen-Eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri sonucunda turizm geliri artışının ekonomik büyümenin nedeni olduğu ve olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Zortuk (2009), 1990Q1-2008Q3 dönemi verilerini kullanarak 1980’lerden sonra hızlı bir gelişim gösteren turizm sektörünün ekonomik büyümeye katkı sağlayıp sağlamadığını test etmiştir. Elde edilen sonuçlara göre turizmin ekonomik büyümeye katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Hepaktan ve Çınar (2010) tarafından yapılan bir çalışmada, turizm sektörünün Türkiye ekonomisindeki yeri, önemi ve etkileri değerlendirilmiştir. Ayrıca, turizm sektörünün turizm gelirleri ve giderleri gibi doğrudan etkilerinin yanında, ödemeler bilançosu ve istihdam üzerindeki dolaylı etkilerini araştırmışlardır. Net turizm geliri ve yabancı turist sayısı değişkenlerinin büyüme ve dış ödemeler bilançosu üzerindeki etkilerinin nedensellik testleriyle ortaya konulmaya çalışıldığı analizlerde turizm sektörünün dış ticaret dengesi üzerinde önemli bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca turizm sektörünün Türkiye’nin büyümesi üzerinde doğrudan bir etkisi olmamakla birlikte dolaylı olarak büyümeyi etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.



## 4. Veri Seti ve Yöntem

### 4.1. Veri Seti

Bu çalışmada kullanılan veri seti T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Dünya Bankası (WDI) veri tabanından elde edilmiştir (KTB, 2012; WDI, 2012). 1963-2010 dönemine ait yıllık serilerin kullanıldığı analizlerde turizm geliri (TG) ile Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (PGDP) değişkenleri kullanılmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığında temin edilen TG serisi ise, merkez bankasından alınan yıllık ortalama döviz kuru ile Türk Lirasına (TL) dönüştürülmüş ve WDI'den alınan GDP deflatörü (1998=100) ile seri reel hale getirilmiştir. Her iki serinin de çok büyük rakamsal değerlere sahip olmaları nedeniyle öncelikli olarak logaritmaları alınmıştır. Analizlerde E-Views 6.0 versiyonundaki ekonometrik paket programından yararlanılmıştır.

### 4.2. Yöntem

Makroekonomik zaman serilerinin durağanlık göstermemesi, zaman serisi çalışmalarında karşılaşılan temel sorunlardan biridir. Bu durum, modelde kullanılan değişkenler arasında gerçekte olmayan bir ilişkinin elde edilmesine sebep olabilmektedir. Sonuçların güvenilir olması için bir modelin tahmininden önce, incelemede kullanılan değişkenlerin durağanlığının incelenmesi gerekmektedir. Modelde kullanılacak zaman serilerinin durağan olup olmadıkları birim kök (unit root) testi ile sınanmaktadır. Birim kökün varlığını test etmek için farklı yöntemler bulunmaktadır (Harris ve Sollis, 2003).

Çalışmada serilerin zaman serisi karakteristiklerini incelemek için Dickey-Fuller (DF) ve Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testleri tercih edilmiştir. DF ve ADF testleri gecikme uzunluklarına duyarlı olduğundan, seçilecek uygun değer gecikme uzunluğu, yapılan hesaplamaları yanıltmayacak kadar küçük, aynı zamanda hata terimleri arasında otokorelasyona sebep olmayacak kadar büyük olmalıdır.

Durağan olmayan serilerle analiz düzmece regresyon (spurious regression) sorununun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu sorunu ortadan kalkmak için eşbütünleşme analizi kullanılmaktadır. Eşbütünleşme, durağan olmayan serilerin lineer kombinasyonlarının durağan olabileceği düşüncesine dayanır. Diğer bir ifadeyle, düzeyde durağan olmayan serilerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediklerini ortaya koymaktadır. Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen Engle-Granger eşbütünleşme testi gerekse daha sonra Johansen (1988) ve Johansen ve Juselius(JJ) (1990) tarafından geliştirilen Johansen eşbütünleşme testi, analize dahil edilen tüm serilerin düzeyde durağan olmamasını ve aynı derecede bütünleşik olmalarını gerektirmektedir. Yani serilerin bütünleşme derecelerinin aynı olması gerekmektedir.

Analizlerde kullanılacak olan serilerin (LPGDP ve LTG) farklarının durağan olduğu (dolayısıyla serilerin I(1) olduğu) birim kök testlerinde ortaya çıktığından, bu çalışmada Johansen (1998) ve Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen eşbütünleşme testi uygulanacaktır. Johansen-Juselius (JJ) yöntemi literatürde Engle-Granger tarafından geliştirilen iki aşamalı prosedürden daha üstün görülmektedir.

JJ yaklaşımı, VAR (Vector Autoregressive) analizine dayanmakta olup gecikme sayısı önemlidir. Tahmin edilecek VAR modeline geçilmeden önce, model için uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Gecikme seviyesi araştırılan konunun niteliğine ve araştırmacının isteğine göre keyfi belirlenebileceği gibi tahminlerin güvenilirliği açısından bir kısım seçim kriterlerine başvurulması da belirlenebilmektedir. Son Tahmin Hatası (FPE), Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Hannan Quinn (HQ) ve Schwartz (SC) kriterleri gecikme seviyesinin tespitinde kullanılan kriterler arasında yer almaktadır (Bozkurt, 2007:103-105).

Bu çalışmada ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişkinin araştırılmasında aşağıdaki model kullanılmıştır:

$$LPGDP_t = \alpha_0 + \alpha_1 LGT_t + \alpha_2 u_t \quad (1)$$

Yukarıdaki eşitlikte LPGDP doğal logaritması alınmış Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hâsılayı, LGT ise doğal logaritması alınmış turizm gelirini ifade etmektedir.

Turizm geliri göstergeleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin (eşbütünleşik) olduğunu gösterdikten sonra ikinci adım, eşbütünleşim regresyonundan elde edilen hata düzeltme terimini de açık olarak içerecek şekilde VECM oluşturmaktır (Denklem 2 ve 3). VECM'in tahmin edilmesinden sonra metodoloji kısmında nasıl uygulanacağı açıklanan istatistiksel testler yapılmış ve nedenselliğin kaynağı belirlenmeye çalışılmıştır (Kar, 2001: 163-164).

$$\Delta PGDP_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta TG_{t-i} + \sum_{i=1}^n \gamma_{1i} \Delta PGDP_{t-i} + \sum_{i=1}^r \delta_{1i} ECM_{r,t-1} + u_t \quad (2)$$

$$\Delta TG_t = \alpha_2 + \sum_{i=1}^m \beta_{2i} \Delta TG_{t-i} + \sum_{i=1}^n \gamma_{2i} \Delta PGDP_{t-i} + \sum_{i=1}^r \delta_{2i} ECM_{r,t-1} + u_t \quad (3)$$

Burada  $\Delta$  değişkenlerin farkının alınarak durağan hale getirildiğini göstermektedir. Bu VECM'de nedenselliğin kaynağı:

- Her açıklayıcı değişkenin gecikmeleri toplamına birleşik olarak uygulanan F veya Wald  $\chi^2$  testinin,
- Gecikmeli hata düzeltme terimine (ECM) uygulanan t-testinin,

-Her açıklayıcı değişkenin gecikmeleri toplamı ve gecikmeli hata düzeltme terimine beraber uygulanan F veya Wald  $\chi^2$  testinin statiksel anlamlılığı ile belirlenebilir (Charemza ve Deadman, 1997; Kar, 2001).

Örneğin, turizm gelirleri ekonomik büyümeye Granger bağlamında neden olmaz boş hipotezi reddedilir, eğer  $\beta_{1i}$ 'ler beraberce sıfırdan farklı ise. Yine aynı boş hipotez, eğer  $\delta_{1i}$  anlamlı veya  $\beta_{1i}$ 'ler ve  $\delta_{1i}$  beraber sıfırdan farklı ise, reddedilir.

## 5. Analiz Sonuçları

Yöntem kısmında ifade edildiği üzere analizlerde kullanılan serilerin durağanlığını test etmede Dickey ve Fuller tarafından geliştirilmiş olan ADF testinden yararlanılmıştır (Dickey ve Fuller,1981). Test sonuçları Tablo 5 yardımıyla özetlenmiştir.

**Tablo 5: ADF Birim Kök Test Sonuçları**

Değişkenler	ADF t istatistiği (Düzy)		ADF – t istatistiği (Birinci Fark)		
	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendli	
LTG	-2.429	-1.146	-4.940*	-5.444*	
LPGDP	-2.982	-2.982	-6.929*	-6.972*	
Anlamlılık Düzeyi	% 1	-3.522	-4.088	-3.525	-4.092
	% 5	-2.901	-3.472	-2.902	-3.474
	% 10	-2.588	-3.163	-2.588	-3.164

ADF testinde gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Akaike bilgi kriteri (AIC) kullanılmıştır. ADF testinde Kritik Değerler, Mackinnon'dan (1991) alınan %5 kritik değerleri göstermektedir. L, logaritmayı temsil etmektedir. GDP: Reel GSYİH; TG: Reel turizm gelirleri.

Tablo 5'e göre, **LTG** ve **LPGDP** serilerinin her ikisi için yapılan birim kök (unit root) sonuçlarının I(1) seviyesinde, durağan oldukları görülmektedir.

Tablo 6'da VAR modeli için SC, LR, FPE ve HQ kriterleri 1 gecikme uzunluğunu vermektedir. Optimal gecikme seviyesi için dört kriterin de 1 gecikmeye işaret etmesi nedeniyle analizde gecikme seviyesinin 1 olmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu gecikme uzunluğunda kurulan modelin otokorelasyon ve değişen varyans içermediği LM ve White testi kullanılarak saptanmıştır.

**Tablo 6: Gecikme Uzunluğu Test Sonuçları**

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-64.20014	NA	0.069485	3.009097	3.090197	3.039173
1	85.65683	279.2789	9.18e-05*	-3.620765*	-3.377466*	3.530538*
2	88.38792	4.841487	9.74e-05	-3.563087	-3.157590	-3.412709
3	90.13227	2.933674	0.000108	-3.460558	-2.892861	-3.250028
4	96.58099	10.25933*	9.75e-05	-3.571863	-2.841968	-3.301183

\*1., Kriterler tarafından belirlenen gecikme seviyesini göstermektedir.

2. Yıllık seriler kullanıldığından dolayı gecikme uzunluğu 4'ten başlatılmıştır.

Bir gecikme uzunluğuna göre tahmin edilen VAR'a dayalı JJ eşbütünleşme test sonuçları Tablo 7'de gösterilmektedir.

**Tablo 7: Johansen-Juselius Eşbütünleşme Testi Sonuçları**

Değişkenler: LPGDP ve LTG							
İz (Trace) İstatistiği				Maksimum Özdeğer İstatistiği			
Sfır Hipotez	Alternatif Hipotez	Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)	Sfır Hipotez	Alternatif Hipotez	Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)
$(H_0)$	$(H_1)$			$(H_0)$	$(H_1)$		
$r = 0$	$r \geq 1$	31.32618	20.26184	$r = 0$	$r = 1$	25.42762	15.89210
$r \leq 1$	$r \geq 2$	5.898561	9.164546	$r \leq 1$	$r = 2$	5.898561	9.164546

Not: \*, \*\* ve \*\*\* verileri %10, 5 ve 1 anlamlılık düzeylerini gösterir.

Tablo 7'de de görüldüğü üzere 2 değişken arasında eşbütünleşme olmadığını ( $r=0$ ) ifade eden sıfır hipotez, yüzde 5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Nitekim hesaplanan hem İz (Trace) hem de En Büyük Öz (Maximum Eigenvalue) değerleri kritik değerlerinden büyüktür. Bu bakımdan modelde bir eşbütünleşme vektörünün bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki JJ yöntemiyle elde edilen normalize edilmiş eşbütünleşme vektörü sonuçları Tablo 8'de yer almaktadır.

**Tablo 8: Normalize Edilmiş Eşbütünleşme Vektörü**

LPGDP	LTG	C
1.000000	-0.236954	-20.49424
	(0.04924)	(1.00773)

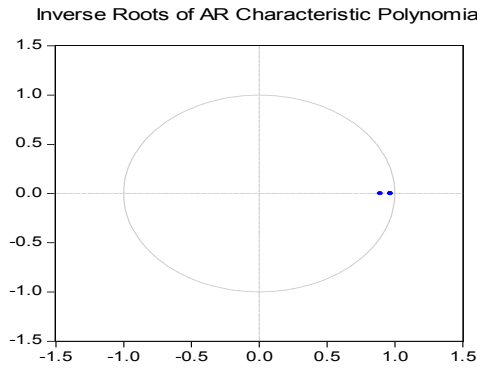
Not: Parantez içindeki değerler standart hatayı göstermektedir.

Tablo 8'de özetlenen normalize edilmiş bütünleşme vektörü, aşağıdaki eşitlik yardımıyla gösterilmiştir.

$$\text{LPGDP} = 20.49424 + 0.236954 \text{ LTG} \quad (4)$$

Tahmin edilen modelde uzun dönemde turizm gelirleri beklenildiği gibi kişi başına gayri safi yurt içi hasılayı (GSYİH) pozitif olarak etkilemektedir.

Değişkenler arasında eşbütünleşme olduğu analitik analizlerce de doğrulanmaktadır. Tahmin edilen modele ait AR karakteristik polinomun ters kökleri Şekil 1’de düzenlenmiştir. Buna göre köklerin birim çember içerisindeki konumu modelin durağanlık açısından herhangi bir sorun taşımadığını ortaya koymaktadır. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı için köklerden birisinin, birim ve diğerlerinin ise mutlak değer olarak birden küçük olması zorunludur. Ayrıca karakteristik köklerin simetrik iz düşümlere sahip olması, VAR sisteminin istikrarlı bir yapıda olduğunu ve eşbütünleşme ilişkisinin normal bir dağılım taşıdığını desteklemektedir.



**Şekil 1. AR Karakteristik Ters Polinom Kökleri**

Şekil 1’e göre sistemin sahip olduğu eşbütünleşme ilişkisi sıfır etrafında dalgalanmaktadır. Bu durum, modelde yer alan ve bireysel olarak durağan olmayan değişkenlerin doğrusal bileşiminin durağan olduğunu analitik olarak ifade etmektedir.

Denklemler 2 ve 3’ten oluşan VECM’e ilişkin tahmin sonuçları Tablo 9’da görülmektedir. Kısa dönem etkileşimini gösteren VECM’de açıklayıcı değişkenlerin her iki denklemden de istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Ancak değişkenler arasındaki uzun dönem dengenin bir sapma olduğunda bu sapmayı kısa dönemde dengeye getirecek bir mekanizmanın varlığı hata düzeltme katsayısının anlamlılığı ile doğrulanmaktadır.

Değişkenler arasında nedenselliğin kaynağını tespit etmek için kullanılan testlere göre, birinci denklemden (Tablo 9  $\Delta LTG_t$  ile başlayan satır)  $LTG_t$ ’nin katsayısı istatistiksel olarak anlamlı olmaması, “Turizm gelirleri, kişi başına Gayri Safi Yurtiçi Hâsılanın nedeni değildir” boş hipotezinin kabul edildiği anlamına gelmektedir. Ancak denklemden hata düzeltme teriminin (ECT) katsayısının anlamlılığı değişkenler

arasında uzun dönem nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Özel olarak, ECT'nin anlamlılığı turizm gelirlerinden kişi başına GSYİH'ya doğru bir nedenselliğin olduğunu ortaya koymaktadır. Son olarak, TG ile ECT'nin katsayılarının birlikte anlamlılığı (olasılık istatistiği) da bu nedensellik ilişkisinin varlığını pekiştirmektedir.

**Tablo 9: Nedenselliğin Kaynağı**

Bağımlı Değişken	t-test <sup>a</sup>		t-test	Wald Test	
	$\Delta$ LTG <sub>t-1</sub>	$\Delta$ LPGDP <sub>t-1</sub>	ECT <sub>t-1</sub>		
$\Delta$ LPGDP <sub>t</sub>	-0.023 [-0.909]	-0.106 [-0.719]	-0.067 [-5.349]***	( $\Delta$ LTG <sub>t-1</sub> , ECT <sub>t-1</sub> )	$\chi^2(2)=$ 32.928 (0.000)***
$\Delta$ LTG <sub>t</sub>	0.209 [ 1.309]	0.732 [ 0.793]	-0.081 [-1.046]	( $\Delta$ LGDP <sub>t-1</sub> , ECT <sub>t-1</sub> )	$\chi^2(2)=$ 5.8759 (0.053)*

- 1 gecikmeli VECM Verileri tahmin edilmiştir
- \*, \*\* ve \*\*\* verileri %10, 5 ve 1 anlamlılık düzeylerini gösterir.
- t-ist. Değerleri parantez içinde verilmiştir.
- a, açıklayıcı değişkenler tek gecikme ile modele dahil edildiğinden F testi ile t testinin sonuçları aynı olacaktır.
- [ ], ( ), sırasıyla standart sapmayı ve olasılık istatistiğini temsil etmektedir.

Diğer taraftan, modelde yer alan (Tablo 9  $\Delta$ LPGDP<sub>t</sub> ile başlayan satır) LPGDP değişkeni ile ECT teriminin katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Bu bulgu, sırasıyla kısa ve uzun dönemde GSYİH'dan turizm gelirlerine doğru bir nedenselliğin olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak nedenselliğin yönüyle ilgili üçüncü kanala (açıklayıcı değişkenlerin gecikme(leri) ile ECT'nin katsayılarının birlikte anlamlı olup olmadığı) göre, yüzde 10 anlamlılık seviyesi için kişi başına GSYİH'nın turizm gelirlerinin nedeni olduğu görülmektedir.

VECM'den elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde kişi başına GSYİH ile turizm gelirleri arasında kaynağı farklılık gösterse de iki yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu görülmektedir. Ayrıca turizm gelirlerinden kişi başına GSYİH'ya olan nedensellik ilişkisinin daha güçlü ve belirgin olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen bulgular teorik çerçeve ile de tutarlılık göstermektedir.

## 6. Sonuç

Bu çalışmada turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler Johansen eşbütünleşme yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve iki değişken arasın-

daki nedenselliğin yönü araştırılmıştır. Turizm ve ekonomik büyüme arasında kısa dönemde bir ilişki rastlanmamıştır. Uzun dönemde ise hata teriminin katsayıları, turizmin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini göstermektedir. Bulgulara göre, incelenen dönem içinde turizm gelirlerindeki % 1'lik bir artışın, ekonomik büyümede yaklaşık % 0,23'lük bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir.

Bağımlı değişkenin turizm geliri olduğu ikinci denklemden elde edilen sonuçlara göre ise büyümenin turizmin gelişmesi üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı sonucunu göstermektedir. Ancak Wald testinden elde edilen katsayıların % 10'da anlamlı olması nedeniyle çift yönlü nedenselliğe ulaşılmaktadır. Yani turizm ekonomik büyümenin nedeni iken aynı zamanda ekonomik büyümede turizmin nedeni sonucuna ulaşılabilir.

Gündüz ve Hatemi (2005) tarafından 1963-2000 dönemi yıllık verileri kullanılarak yapılan çalışmada nedensellik testleri sonucunda: Turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik olduğu ve aynı zamanda turizm yönlü büyüme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışma sonuçları açısından ele alındığında yaptığımız çalışmanın doğru modellendiğini göstermektedir. Sonuçlar her iki çalışma içinde benzerlikler göstermekte ve teoriyi desteklemektedir. Yine Çetintaş ve Bektaş (2008) 1964-2006 döneminde Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL yöntemi ile analiz etmişlerdir. Kısa dönemde iki değişken arasında bir ilişki bulunmazken, turizm uzun dönemde ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Turizm gelirlerinin ekonomik büyümenin anlamlı bir nedeni olduğu tespit edilmiştir. Tüm bu bulgular ışığında turizm endüstrisinin Türkiye'nin önemli büyüme kaynaklarından biri olduğu sonucuna varılmaktadır.

Elde edilen ampirik bulgular, daha önceki çalışmaların sonucu ve teorik çerçeve ile karşılaştırıldığında model doğru kurulmuştur. Eşbütünleşme testi sonucunda ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasında bir eş bütünleşmenin olduğu görülmektedir. Turizm gelirlerinde ki artışın yıllar itibari ile sürekliliği ve dış ticaret açığını kapatmada ki etkisi bulguları desteklemektedir. Kısa ve uzun dönemde ki anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiler Turizmin bugünkü noktaya ulaşmasında ve ekonomik büyümenin, istihdam ve döviz gelirleri gibi değişkenler üzerinde belirleyici bir rol üstlenmesinin nedenini açıklamaktadır.

Hızlı bir gelişim ve olumlu ampirik bulgulara rağmen, Türkiye'nin mevcut zengin turizm potansiyelinden yeterince yararlanabildiği söylemek ise mümkün değildir. Uluslar arası ve ulusal turizm örgütlerinin, Türkiye'de turizm sektörünün önümüzdeki yıllarda artış oranıyla en hızlı büyüyecek ülkelerden biri olacağını öngörmektedir. Bu öngörü dikkate alındığında, turizmin, milli gelir, istihdamı ve döviz gelirlerini artırıcı, dolayısıyla ekonomik büyümeyi hızlandırıcı potansiyelinden maksimum ölçüde yararlanılması Türkiye için bir zorunluluk arz etmektedir.

Elde edilen sonuçlardan yola çıkarak sektör açısından genel olarak şu ekonomi-politik önerilerde bulunulabilir:

Turizm sektörünün büyüme sürecini hızlandırıcı rolünün artırılmasında hem devlette, hem de özel sektöre üzerine düşeni yapmalıdır,

Devlet bir yandan turizme olan talebi artırıcı, diğer yandan turizm arzındaki büyümeyi hızlandıracak aktif politikalarla sektörü düzenlemelidir,

Bu amaçla, turizm sektörünü teşvik eden politikaları çeşitlendirmeli ve ülke tanıtımına daha çok kaynak aktarmalıdır.

Kurulan modelde değişken olarak sadece kişi başı gayri safi yurt içi hasıla değişkeni büyümeyi temsilen; turizm değişkenini temsilen ise turizm geliri kullanılmıştır. Bu iki değişken ve uyguladığımız yöntem çalışmanın sınırlarını oluşturmaktadır. Aynı şekilde elde edilen sonuçlarda kurulan modelle sınırlıdır. Çalışmaya farklı değişkenler eklenilerek çalışma geliştirilebilir.



## Kaynaklar

- Bahar, O. (2006), Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı, *C.B.Ü. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13 (2): 137-150.
- Bahar, O. ve M. Kozak (2005), *Uluslararası Turizm ve Rekabet Edebilirlik*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Balaguer, J. ve M. Cantavella-Jorda (2002), Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: The Spanish Case, *Applied Economics*, 34(7):877-884.
- Banerjee, A. J. D. ve R. Mestre (1998), Error-correction Mechanism Tests for Cointegration in a Single-equation Framework, *Journal of Time Series Analysis*, 19 (3): 267-283.
- Belk, R. W ve J.A. Costa (1995), International Tourism: An Assessment and Overview, *Journal of Macromarketing*, 15 (2): 33-49.
- Bozkurt, H. (2007), *Zaman Serileri Analizi*. Ekin Kitabevi, Bursa.
- Charemza, W.W. ve D. F. Deadman (1992), *New Directions in Econometric Practice General to Specific Modelling, Cointegration and Vector Autoregressions*, 1st ed., Edward Elgar Publishing, London.
- Cho, V. (2003), A Comparison of Three Different Approaches to Tourist Arrival Forecasting, *Tourism Management*, 24, 323-330.
- Clancy, M. J. (1999), Tourism and Development: Evidence from Mexico, *Annals of Tourism Research*, 26(1): 1-20.
- Copeland, B. R. (1991), Tourism, Welfare and De-industrialization in a Small Open Economy, *Economica*, 58, November, 515-529.
- Diamond, J. (1977), Tourism's Role in Economic Development: the Case Reexamined, *Economic Development and Cultural Change*, 25 (3): 539-553.
- Dickey, D. ve W. A. Fuller (1981), Likelihood Ratio Statistics For Autoregressive Time Series With A Unit Root, *Econometrica*, 49 (4): 1057-1072.
- Gökovalı, Ü. ve Bahar, O. (2006), Contribution of Tourism to Economic Growth in Mediterranean Countries: A Panel Data Approach, *Anatolia An International Journal of Tourism And Hospitality Research*, 17 (2): 155-168.
- Göymen, K. (2000), Tourism and Governance in Turkey, *Annals of Tourism Research*, 27 (4), 1025-1048.

- Granger, Clive W. J. (1969), Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods, *Econometrica*, 37, 553-560.
- Granger, Clive W. J. (1988), "Some Recent Developments in a Concept of Causality", *Journal of Econometrics*, 39, 199-211.
- Greene, W. H. (1993), *Econometric Analysis*, Second Edition, Prentice-Hall.
- Harris, R. ve R. Sollis (2003), "Applied Time Series Modelling and Forecasting", [www.unibayreuth.de/departments/rw/lehrstuehle/vwl1/](http://www.unibayreuth.de/departments/rw/lehrstuehle/vwl1/), ( Erişim: 07.02.2011).
- Hepaktan, C. E. ve S. ınar (2010), Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri, *Celal Bayar Üniversitesi S.B.E.Dergisi*, 8 (2): 135-154.
- Johansen, S., (1988), Statistical Analysis of Cointegration Vectors, *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12 (2):231-254.
- Johansen, S. ve K. Juselius (1990), Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Application to The Demand for Money, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2):169-210.
- Kar, M. (2001), "Finansal Kalkınma ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 150-169.
- Kırbaş-Kasman, S. ve A. Kasman (2004), Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkisi, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 220, 122-131.
- Kim, H. J., C. Ming-Hsiang, ve J. S. Soocheong (2005), Tourism Expansion and Economic Development:The Case of Taiwan", *Tourism Management*, 27 (5):1-9.
- KTB, (Kültür Ve Turizm Bakanlığı), (2010), <http://www.ktbaytirimisletmeler.gov.tr/belge/1-38683/turizm-istatistikleri.html>, (Erişim: 15.11.2011).
- Marcouiller, D. W., K. K. Kim, ve S. C. Deler (2004), Natural Amenities, Tourism and Income Distribution, *Annals of Tourism Research*, 31(4), 1031-1050
- Oh, C. (2005). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy, *Tourism Management*, 26, 39-44.
- Papatheodorou, A. (1999), The Demand for International Tourism in the Mediterranean Region, *Applied Economics*, 31, 619-630.
- Pızam, A. (1999), Life and Tourism in the Year 2050, *International Journal of Hospitality Management*, 18, 331-343.
- Seckelmann, A. (2002), Domestic Tourism- a Chance for Regional Development in Turkey?, *Tourism Management*, 23, 85-92.

TCMB, (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası), (2012), <http://evds.tcmb.gov.tr/cbt.html>, (Erişim: 01.02.2012).

Tosun, C. (1999), An Analysis of the Economic Contribution of Inbound International Tourism in Turkey, *Tourism Economics*, 5 (3), 217-250.

TURSAB, (Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği), (2012), <http://www.tursab.org.tr/tr/istatistikler/>, (Erişim: 15.11.2011).

WDI, (World Development Indicators), (2012), <http://data.worldbank.org/indicator>, (Erişim: 15.11.2011).

WTO, (2004), *Tourism Highlights*, World Tourism Organization, Madrid.

Yıldırım, J., ve N. Öcal (2004), Tourism and Economic Growth in Turkey, *Ekonomik Yaklaşım*, 15 (52-53), 131-141.

